

Társadalom és művelődés a XVII. századi Apácán Részlet egy nagyobb tanulmányból

A Barcaság északi szegletében fekvő Apáca Apáczai Csere János szülőfalujaként keltette fel a kutatók figyelmét. A Csere János életművére összpontosító, elsősorban irodalom- és művelődéstörténész szerzők azonban Apáca történetét csupán vázlatosan és nagy vonalakban ismertették. A történészek pedig, amennyiben a törcsvári uradalom történetével foglalkoztak, Apácát csak annak részeként tárgyalták. Apáca történetének alaposabb, főként a levéltári anyag ismeretén nyugvó feldolgozása értékes eredményekkel gazdagíthatja mind az irodalom- és művelődéstörténetet, mind pedig az általános történettudományt. A következőkben a Brassói Állami Levéltárban őrzött forrásanyag, valamint a rendelkezésünkre álló egyéb forrásmunkák alapján megkíséreljük felvázolni azt a társadalmi és művelődési környezetet, amelyből Apáczai Csere János kiemelkedett, ugyanakkor újabb adalékokkal kívánunk hozzájárulni a XVII. századi erdélyi művelődés legnagyobb alakjának családtörténetéhez. A XVII. század első felének Apácáját szándékozunk bemutatni, de — amennyiben az apácai társadalom fejlődésének felvázolása megkívánta — felhasználunk XVI. és XVIII. századi adatokat is.

Irodalom és forrásanyag

Apáca első részletes leírása Orbán Balázs klasszikus művének, *A Székelyföld leírásának* hatodik kötetében található. Történetét külön fejezetben tárgyalja Bán Imre Apáczai Csere Jánosról szóló alapvető monográfiájában.

További adatok a törcsvári uradalommal foglalkozó történeti munkákban láttak napvilágot. David Prodan, Florea Costea, Titus Haşdeu és Jenica Noaghia feldolgozásaikban a törcsvári uradalom XVI. századi számadáskönyveire támaszkodtak. Brassó város ismert forráskiadványát, a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (I—III.) használták fel, amely 1555-ig közli a törcsvári uradalom számadásait. Vázlatosan ismertették a XVI. század második felére vonatkozó számadáskönyvek egy részét is.

Köztudomású, hogy az Apácát is magában foglaló törcsvári uradalmat Brassó földesúrként birtokolta. Ezért az uradalomra és Apácára is vonatkozó levéltári anyagot, mondhatni teljes egészében, Brassó városának levéltárában őrzik. Az uradalom számadásait 1504-től kezdődően a XVI. században latin, a XVII.-ben német, a XVIII.-ban pedig magyar nyelven vezették. Apáca XVI. század végi és XVII. századi gazdasági-társadalmi helyzetének tisztázásához elengedhetetlenül szükséges a számadáskönyvek eddig még nem tanulmányozott kötetének és a barcasági falvakra vonatkozó iratesomónak az ismerete. A falu első részletes leltára a törcsvári uradalom 1761. évi magyar nyelvű, a XVII. századra vonatkozó adatokat is tartalmazó urbáriumában található. Kivételt képez az egyház- és művelődéstörténeti adatesoport. Apáca, s a többi barcasági és királyföldi magyar népeségű falu egyháza az 1660-as évekig az erdélyi református püspökség hatósága alá tartozott. A brassói Fekete templom levéltárában csak a XVII. század végén már lutheránussá vált csángó falvak adatai szerepelnek. Az apácai lutheránus lelkészek névjegyzékét is csak 1675-től vezették. Ezért az Apáca művelődési életére vonatkozó adatok a kolozsvári és más kálvinista provenienciájú levél- és könyvtárakban találhatóak. Ezekből tett értékes adattárat közzé Herepei János, az azóta elhunyt kiváló történész.

A budapesti Országos Levéltár őrzi Brassóvidék 1713. évi conscriptióját, amely Brassó és Hétfalu részletes összeírását adja, de tartalmazhat Apácával kapcsolatos adatokat is. A falu helynévanyagáról Janitsek Jenő készített jól felhasználható adattárat.

Település

Apáca az Olt bal partján, a Rákosi-szoros déli kijáratánál, Nagyajtával és Bölönnel szemben terül el. A középkorban Fehér megyéhez tartozott. Déli szomszédja a Brassó-vidékhez tartozó, szabadparasztko lakta Szászmagyarós. Az Olt jobb partján a székelyföldi Sepsiszék falvai sorakoztak. Az északi szomszéd, Úrmös szintén Fehér megyei jobbágyfalú volt. Birtokosa Sükösd, brassói patricius, majd a Maurer család. Lakosainak életkörülményei, története ezért sokban eltért a töröcsvári uradalomhoz tartozó Apácáétól, ahol a nemesi magánbirtoklás a XVI. század végétől már ismeretlen volt.

Apácát először 1460-ban említi oklevél. Természetesen a falu jóval előbb keletkezhetett. Szász hatásra valló utcás-soros településképe Barcaújfaluvall és Krizbával rokonítja. A halmaztelepülés Hétfalutól az udvarhelyszéki nyelvjárás homoródi részlegével rokon ő-zó nyelvjárása is elkülöníti. Lakossága az Erdővidékről települhetett át a Barcaságra.

Neve kétségtelenül valamely kolostorral kapcsolatban. A hagyomány szerint a falu déli részén apáca kolostor állott. Romjait Orbán Balázs még megtalálni vélte. Egy másik változat szerint az apáca kolostor e romtól északra húzódtó Remetevölgy egyik előhegyén állott volna. Az állítólagos apáca kolostor léte oklevelesen nem igazolható. Az Apáca helynévvel kapcsolatban a német Geist (lélek) etimon. A régi Erdélyt ábrázoló térképek szinte kizárólagosan ezt használják. A brassói levéltári anyagban gyakrabban Apáca, ritkábban Geist elnevezéssel találkozunk. A barcasági, különösen a szászmagyarósi szászok máig a Geist névvel élnek. Az Apáca—Geist helynévkettős arra is utalhat, hogy a falu első birtokosa, esetleg alapítója egy, a Szentlélek (Heiliger Geist) nevét viselő apáca kolostor lehetett. Benkő József leírásából tudjuk, hogy a régi Brassó belvárosában is volt egy Szentlélek utca (ma Poarta Schei).

Népesség és társadalom

Sokáig kísértett az a nézet, hogy a töröcsvári uradalom falvainak lakosságát, így az apácaikat is, csak a XVI. és XVII. század folyamán süllyesztették jobbágy-sorba. Ez a felfogás, amely a XIX. század második felében, a falvak és Brassó, az egykori földesúr közötti jogi és gazdasági csatározásokban alakult ki, nem igazolható egykorú adatokkal. Apáca Fehér megyéhez tartozott, és nem a szomszédos székely székekhez, sem pedig a szász Universitas vezetett Királyföldhöz. A jobbágyosodás útján korán elindulhatott. A nemesi földbirtoklás a XIII. században már a Barcaságra is kiterjedt. Akadás fia Vince, a hídvégi Nemes család őse 1253-ban Sepsiszék és a Barcaság között kapott birtokot. Ő építhette a későbbi királyi várként szereplő Höltövény várát, amelyhez kezdetben Krizba és valószínűleg Apáca is tartozott. A XIV. és XV. század folyamán újabb nemesi családok kaptak birtokot a Barcaságon. 1460-ban Mátyás király Apácát, Bácsfalut, Csernátfalut, Hosszúfalut és Türköst Bölöni Forró Péter fiának, Simonnak és általa fiainak, valamint Szentgyörgyi Forró Mihály fiának s általa testvéreinek adta. Kétségtelen, hogy a töröcsvári királyi uradalomhoz tartozó falvakat — köztük Apácát is — a vártól többször elszakították és eladományozták, a XVI. század végén viszont Apáca Krizbával és Hétfaluvall együtt újra a töröcsvári királyi uradalom tartozéka lesz.

Az erdélyi királyi, majd fejedelmi váruradalmaknak (Gyalu, Görgény, Fogaras, Vajdahunyad, Töröcsvár) elsősorban jobbágyi szolgáltatásokra volt szükségük, ezért falvaikat főként jobbágyok lakták. Az uradalom területén uralkodó jobbágyi állapotokról tanúskodik néhány XV. századi dokumentum is. 1468-ban a vár birtokain élő jobbágyok arról panaszkodnak, hogy a várnagyok az erdőkben való vadászattól is eltiltották őket.

Apáca sem lehetett tehát kivétel az általános történelmi fejlődésben. 1498-ban a töröcsvári uradalommal együtt zálog-, majd 1651-ben örökbirtokként és jobbágyfaluként került Brassó birtokába.

Apáca népesedési és társadalmi állapotát a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, David Prodan kétkötetes munkája és elsősorban a Brassói Állami Levéltár kiadatlan anyaga alapján rekonstruálhatjuk.

Apáca Hosszúfaluvall együtt a töröcsvári uradalom legnépesebb falva volt. Meglepő a falu népességének rendkívül pozitív dinamikája. Miközben a szomszédos szabad falvak népesedési szempontból aránylag lassan gyarapodtak, vagy éppen stagnáltak, a töröcsvári uradalom jobbágyfalvai, köztük Apáca lakossága is, gyorsan növekedtek. Az uradalom 1514-ből származó első névjegyzéke a kilenc faluban összesen 249 személyt nevez meg. Az összeírás végén olvasható megjegyzés szerint 1498-ban, tehát amikor Töröcsvár és uradalma Brassó zálogbirtokába került, a kilenc falu lakossága csak 156 család volt. Eszerint a lakosság tizenhat év alatt kb. 75%-kal gyarapodott. A növekedési mutató a következő évtizedekben is nagy volt, amint azt Apáca lakosságának alább következő táblázata is mutatja:

1498	20	családfő	1561	76	családfő	1761	658	evang. személy
1514	31	"	1562	75	"		40	ortodox családfő
1526	39	"	1566	86	"	1787	238	ház
1538	49	"	1567	92	"		265	családfő
1548	54	"	1577	116	"		1078	személy
1554	72	"	1599	90	"	1814	279	gazdaság
1555	76	"	1673	92	"		1245	személy
1556	73	"	1688	111	"	1825	1496	személy
1560	75	"	1711	139	"	1839	339	családfő
				695	személy		1543	személy

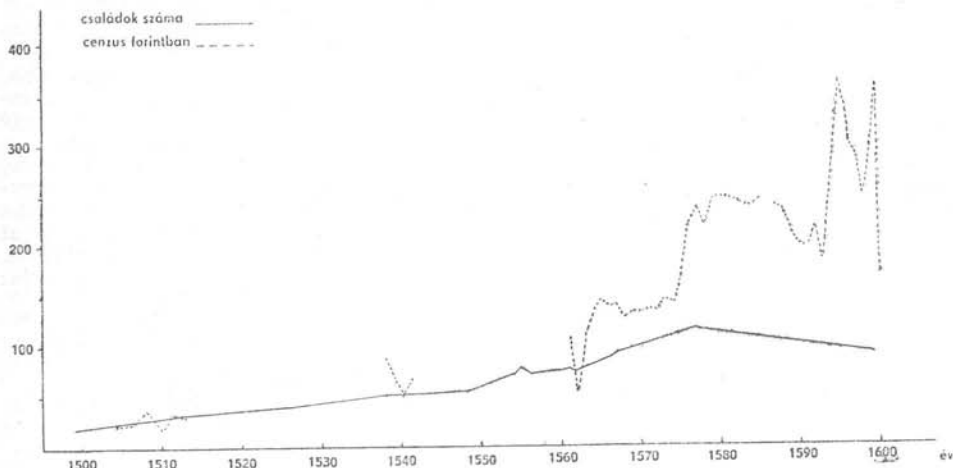
Bár a tanulmányozott történeti-demográfiai források csak 1526-ban említenek jövevényeket, a rendkívül gyors gyarapodás a XVI. század első felében kétség-telenül tekintélyes bevándorlás eredménye. A XVI. század második felében a lakosság növekedése már megfelel a természetes szaporodás ütemének. A XVII. századra vonatkozóan, mivel nem készült név szerinti összeírás, és a források az adófizető családok számát sem adják meg, a demográfiai fejlődés íve nem rajzolható fel. Csupán egyetlen adatunk van: 1622-ben a falura házanként 36 dénáryi adót róttak ki. Az adó összege alapján kiszámított házak száma 63. Néhány házban több család is lakhatott, és voltak az adó alól mentesítettek. Hozzávetőleges becslés szerint a faluban 80-90 család élhetett. Amint az 1599. és 1673. évi adatok mutatják, a XVII. század folyamán a lakosság száma nem növekedett. A periodikusan ismétlődő pestisjárványok (1602, 1622, 1631—1633, 1643, 1646) és az 1658. évi tatár betörés a lakosság természetes szaporodását is visszavetette.

A magas halandóság, a gyakori ki- és bevándorlás következtében az apácai családnevek gyakran változtak. Az apácai családok genealógiái leszármazásának követését megnehezíti, hogy 1577 és 1673 között Apáca lakóiról nem készítettek névjegyzéket. A XVI. században gyakori családnevek zöme 1673-ban már nem szerepel. A XVI. századi apácai névjegyzékekben nem fordul elő a *Csere család*. Az első XVII. századi ismert adórajstromban (1673) egész sor új családnévre bukkanunk, köztük a Csere névre is.

Apáca lakossága nagy tömegében jobbágy volt, és a község jobbágyfalunak számított. A XVI. századi adójegyzékek rendszeresen feljegyzik a jobbágyok kötelezettségeiből származó jövedelmet, a cenzust, a gabona-, bárány- és méhdézsma, a sertések makkoltatásáért fizetett díj összegét. A kötelezettségeknek ez a rendszere már Apáca Brassó birtokába kerülése előtt kialakulhatott, és a későbbiekben Brassó pénzgazdálkodásának hatására sajátosan fejlődött. A befizetett összegnek a dézsma csak kisebb része volt, és nem növekedett. Valószínűleg hagyományos összeget fizettek.

Annál inkább feltűnő a cenzus — az ősi földbér — állandó és gyors növekedése. Kezdetben két részletben fizették. 1541-től a töröknek fizetett adóhoz való hozzájárulásként egy harmadik cenzus is megjelenik: a stipendium vagy török adó. A cenzus összege az 1504. évi 21 forintról 1575-ig 164 forint 10 dénárre emelkedik. A növekedés reálisnak tekinthető; meghaladja a népességszaporulatot és az áremelkedést is. Már a XVI. században kimutatható a későbbi fejlődés tendenciája: Brassónak a pénzbeli kötelezettségek állandó növelésére irányuló törekvése. Ugyanakkor a többi erdélyi uradalomban szokásos kötelezettségek, a robot, ajándékozás, kocsmák jövedelme egyelőre teljességgel hiányoznak.

A XVI. század végén és a XVII. század két első évtizedében a dézsma hagyományos formái még megtalálhatók. A számadások a kilenc falura vonatkozóan közlik a nagy és kis dézsma (gabonadézsma), valamint a báránydézsma megvál-

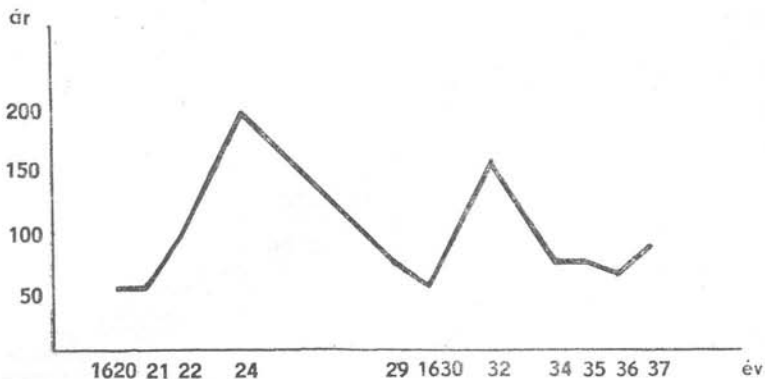

Néesség és cenzus növekedése a XVI. században

tásából származó jövedelmet. A jövedelmező makktermő erdők használatáért Brassó a XVII. században is díjat szedett. A két malom a XVII. és a XVIII. században is megvolt. Brassó ekkor már kocsmatartási joggal is élt, és a Havasalföldön vásárolt bort vedrenként 2 dénárért adta el az uradalom falvaiban. Az eddig felsorolt jövedelem azonban elenyésző a XVI. század végén és a XVII. század nyugalmi periódusaiban gyorsan növekvő cenzus mellett. Az 1673. és 1688. évi, név szerinti adókivetési ív további jelentős rétegződésre mutat. E helyzethez alkalmazkodott a XVI. század végén bevezetett és a XVII. században végig megtartott adófizetési rendszer. Konvencionális adófizetési egységként megjelenik a „loth”. A Brassó városára és vidékére kirótt adót elosztották, és minden helysége annak vagyoni állapotától függő összeget vetettek ki. A faluban pedig a telkek nagysága és a vagyoni állapot alapján minden családra megfelelő számú loth-ot állapítottak meg. Mivel a számadások nem tartalmazzák a telkek nagyságára vagy az állatállományra vonatkozó adatokat, nem állapítható meg pontosan, hogy a loth hogyan viszonyul a telekhez és a vagyoni állapothoz. A teleknél mindenesetre kisebb egységet jelentett. Száma Apácán 108 és 160 között váltakozott. A befizetendő összeg nagyságától függött, hogy egy loth-ra mennyi jutott. A számadások közlik az egy loth-ra számított adó nagyságát, amely 8 dénár és 1 forint között ingadozott. 1605 és 1620 között 24 és 32 dénárrol 40 dénárra emelkedik, 1630-ban pedig egy forintra ugrik. Az egy loth-ra jutó összeget beszorozták az egy családra kivetett loth-ok számával. Így a családok vagyoni állapotuktól függően kisebb vagy nagyobb összegeket fizettek. A XVII. században a cenzus nagyságát tehát a falu lakosságának száma és vagyoni állapota csak másodlagosan határozta meg. Az elsődleges szerepet Brassó városa játszotta, amely igényeinek megfelelően határozta meg a befizetendő összeget. Mindez az alávett jobbágyfalvak kihalásának növekedésére vall. A magas, évi három-négy, sőt némelykor öt alkalommal fizetett cenzus valószínűleg elérte a jobbágycsaládok fizetőképességének határát. Az 1620-as évektől a cenzus minden más adót magába olvasztva jelenik meg.

A növekedés mindenképpen reális. A pénz értéke alig csökken. A XVI. század utolsó két és a XVII. század első három évtizedében a törcsvári uradalom területén a búza ára keveset változott. A kereslet—kínálat viszonyára kiható termésmészeti csapások és háborús pusztítások meghatározta ingadozással 1 köböl búza ára 80 dénár körül mozgott. Amint a következő ábra szemlélteti, az 1586 és 1592 közötti áresést erős ingadozás követi, majd 1634 és 1637 között az ár 70-80 dénár körül stabilizálódik.

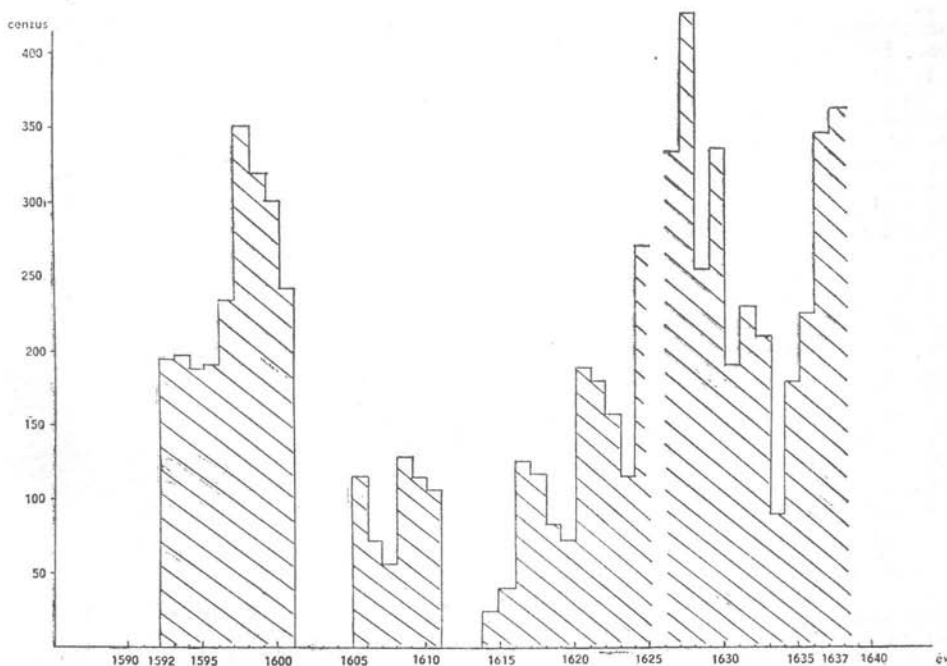
A vár alkalmazottai jövedelmének növekedése inkább a jobbágyok szolgáltatásaiból való nagyobb részesedésnek az eredménye, mint a pénz értékcsökkenésének. A cenzus görbéjének emelkedése tehát meghaladja az ár- és bérgörbe növekedését. A növekedés realitását leginkább az igazolja, hogy a XVII. században sem Apáca népessége, sem a föld termelékenysége nem nőtt. A cenzusgörbe ugyanakkor érzékeny idegszálként szemlélteti a Barcaságot és Apácát ért szerencsétlen-

Egy köből búza árának változásai dénárban

ségeket: tűzvészt, pestist, háborús pusztítást. Az 1592 és 1600 közötti nyugalmi periódust (a Barcaság viszonylatában) 1601 és 1604 között háborús időszak váltja fel. Négy évig a cenzust egyáltalán nem szedték be. 1610-ben leég a falu, majd Báthori Gábor hadai dúlják a Barcaságot. Három évig újra nem gyűjthették be a cenzust. 1625-ben, Apáczai Csere János születésének évében szörnyű szárazság pusztított. A két háborús időszak pusztításai oly nagymérvűek voltak, hogy a cenzus csak évek múltán érte el a megelőző szintet. Az 1630 és 1633 közötti újabb esés pestis következménye. Ezt a csapást már könnyebben kiheverte a falu.

Az apácai jobbágyszócség helyzetét tehát olyan sajátos vonások jellemzik, amelyek a töröcsvári uradalom egész területén általánosak voltak. Apácán még a XVII. században sem alakul ki majorsági gazdálkodás. Majorságok csak a XVIII.

A cenzus változásai 1592 és 1637 között

században, a Habsburgok uralomra jutásával és Brassó gyors hanyatlásának következményeként jönnek létre. Ezért nincs robot és természetbeni szolgáltatás. A várban és az uradalom területén végzett munkát megfizették. Brassó pénzgazdálkodást folytatott. Ennek tulajdonítható a bizonyos időszakban már kizárólagossá váló censuz állandó növelésére irányuló törekvés. A falvakból befolyt összeget Töröcsvár ellátására, Brassóvidék kötelezettségeinek — köztük a töröknek fizetett adó — fedezésére fordították. Egy része Brassó vezető rétegének a jövedelmét gyarapította. Felmerül a kérdés: hogyan lettek szert az apácai jobbágycok ekkora pénzmenyisre? Brassó és a falvak kereskedelmi kapcsolatait további kutatócoknak kell tisztázniuk. De feltételezhetjük, hogy a város agrárháttéréként termékeiket Brassó piacán értékesíthették. A kereskedelembe való fokozottabb bekapcsolódásuk szabadabb mozgási lehetőséget biztosíthatott számukra.

A figyelmes elemzés Apáca néhány, az uradalmon belüli sajátosságára is rámutat. Földrajzi fekvése folytán többször éri pusztító támadás. A számadásokban jó néhányszor, 1605-ben kétszer is feljegyzik nagy szegénységét. Gyakran előfordul, hogy kevesebb alkalommal fizetett, mint a többi falu. Amint említettük, a malmok jövedelme is nagyon ritkán folyt be. Valószínű, hogy Brassó a tőle leg-távolabb fekvő Apácát, különösen háborús időben, kevésbé tudta ellenőrizni.

A jobbágyokon kívül Apácán szép számmal voltak a jobbágyi szolgáltatásoktól mentesített szabadosok. Az 1577. évi összeírás megkülönbözteti a bíró, a négy polgár és a gocsmán vezette jobbágyközösséget és a lajstrom végén felsorolt tizenegy szabadost (*die Sabadoschen*). Szerencsés módon fennmaradt a brassói darabontok, azaz gyalogos katonák névjegyzéke is, amelyben ugyancsak szerepel az apácai nemesek egy része. Az apácai szabadosok tehát a brassói seregben szolgáló darabontok voltak.

A továbbiakban a darabontok név szerint nem szerepelnek, de a XVI. század végi számadásokban rendszeresen említik, hogy nem fizettek censuzt. 1594-ben kilenc darabont élt Apácán. 1595-ben a töröcsvári uradalom — valószínűleg az induló törökellenes hadjáratra való tekintettel — 200 forinttal fedezte a darabontok költségeit. Az 1599. évi számadás pedig húsz darabontot említ. 1622-ben Brassó darabontjait Kolozsvárra küldték, és ez alkalommal minden házra 36 dénár adót róttak ki. A XVIII. századi adatok ugyancsak egy állandó XVII. századi darabont-réteg meglétére utalnak.

Mindezekből kitűnik, hogy a XVI. és XVII. században számos apácai férfi szolgált a brassói darabontok sorában. Szolgáltatuk idején mentesültek a jobbágyi kötelezettségek alól, ezért szabadosoknak is nevezték őket. Az apácai Darabontok pataká helynév arra is utalhat, hogy a falu határában bizonyos használati jogokkal is rendelkeztek.

A brassói darabontok részt vettek Erdély legfontosabb hadi vállalkozásaiban: a kerelőszentpáli és keresztmezzei ütközetben, az 1595. évi törökellenes hadjáratban, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György hadjárataiban. Volt rá eset, hogy apácai szabadosok nemeslevelet is kaptak. 1612-ben, amikor a Brassó ellen hadakozó Báthori Gábor Apáca vidékét is megszállotta, az apácai darabontok egy része átállott a fejedelem szolgálatába. A Brassó ellen küzdő fejedelem 1612-ben Apáczai Mihálynak hűséges szolgálataiért nemeslevelet adott, és portáját mindennemű szolgáltatás alól felmentette.

A töröcsvári uradalomnak — tehát Apácának is — a társadalmi képlete jóval egyértelműbb volt, mint a fejedelmi tulajdonban maradt uradalmaké. Kisnemesi réteg nem alakulhatott ki. A levéltári források csak jobbágyokról, nem adózó szegényekről és szabadosokról, darabontokról tudnak. A jobbágyi szolgáltatásoktól időlegesen mentesített darabontok még amolyan félnemesi állapotba sem tudták felvergődni, mint például a kővári uradalomban. Brassó ennek útját eltorlaszolta. Csupán a XVI. század második és a XVII. század első felében szerepelnek, amíg a fejedelmek Brassótól katonákat követeltek, majd a jobbágyi állapotba visszasüllyedve eltűnnek. A XVIII. században a töröcsvári uradalom falvainak lakossága mind súlyosbodó úrbéri szolgáltatásokkal tartozik a városnak, és jobbágyi állapota még nyilvánvalóbbá válik.

Faluközösség, önkormányzat

Apáca parasztközössége jól szervezett önkormányzattal rendelkezett. A közép-kori Erdély faluközösségeinek szervezete igen változatos volt. A román falvak élén kenézek és szindiek (sindie) állottak, a szász közösségeket fohnagyok (villicus, Hann, fánogiu) igazgatták, a magyar lakosságú falvak vezetője a bíró (judex, Richter) volt. A székely közösségek élén bírók és hadnagyok is álltak.

Az apácai falusbírókat csak 1514-ben nevezik folnagnak, a következő névjegyzékekben következetesen bírót (judex, Richter) néven szerepel. A bírói tisztség — bár Erdélyben általános volt — a Barcaságon kivételnek számított. A töröcsvári uradalom területén csak Apácán és Krizbán találunk bírót, Hétfaluban folnagyk vezették a faluközösségeket. A bírót, illetve folnagyt munkájában az esküdtek — a töröcsvári uradalom falvaiban a polgárok — segítették. A *polgár* (cives, Bürger, pîrgar) elnevezés használatos volt a barcasági román, magyar és szász falvakban egyaránt. A polgárok önkormányzati tisztségviselőként működtek a folnagyk vezette hétfalusi közösségekben is. A falusi polgár (máshol hűtös vagy esküdt, esküdtpolgár) tehát a helyi önkormányzat tisztségviselője volt, és nem azonosítható a brassói városi polgárokkal.

A bíró és a négy polgár testülete alkotta az apácai faluközösség vezetőségét, tanácsát. A minden évben újraválasztott vezetőség a jobbágyközösség képviselője volt, és annak belső ügyeit intézte. Ugyanakkor összekötő kapocsként szerepelt a földesúr, Brassó és a falu között. Mivel Apácán nem bukkantunk faluközösségi jegyzőkönyvekre, a falu életének belső képét kevésbé rajzolhatjuk meg. Annyi bizonyos, hogy a falura kirótt adót a faluközösségekben osztották el. Apróbb belső jogi ügyekben maguk ítélték. Tolvajok, rablók és más gonosztevők üldözése és elfogatása az uradalom területén Brassó hatáskörébe tartozott.

Részletesebb kép bontakozik ki a tanulmányozott forrásokból a falu vezetőségének másik arcáról: a faluközösség és Brassó közötti közvetítő szerepéről, a város érdekeinek szolgálatáról. Anélkül, hogy a falu hagyományos rendjét megbontotta volna, Brassó igyekezett a faluközösség vezetőségét a maga akaratának alávetni, a saját érdekeit képviselő testületté változtatni. A város képviselői már a XVI. században részt vettek a bíró és az esküdtek megválasztásán. Ezzel kapcsolatban költségeiket megfizették. 1598-ban az apácai bíró választásakor 4 forintot költöttek. A bíró gondoskodott a census begyűjtéséről és átadásáról. A város részéről ezért az esküdtekkel együtt borralalót (Trinkgelt) kapott, a XVI. század végén és a XVII. század elején évente egy forintot, 1636-tól 1 forint 50 dénárt. A bíró egyáltalán nem, az esküdtek pedig fele adót fizettek. A falu határában különleges használati jogokat élveztek. Az 1761. évi urbáriumban olvashatjuk: „A Dögös pataka fejen vagon egy darab kaszáló hely, melyet a falusi bíró a polgárokkal együtt szokott megkaszálni... Az alsó forduló határban is vagon egy darab kaszáló hely, melyet ugyan a falusi tisztek közönségesen szoktak használni...”

A falusi egyházközség vezetői, a lelkész és a gocsmán hasonlóképpen bizonyos szolgáltatásokat tettek a városnak. A Barcaság román, magyar és szász falvaiban az egyházközség világi előljáróját gocsmánnak (gociman, Gottesmann) nevezték. Ez a tisztségnév szász közvetítéssel jutott a barcasági románság és magyarság szóhasználatába. Amint a számadásokból kitűnik, a falvak lelkészei és gocsmánjai kezelték a földesúr tulajdonában lévő malmok jövedelmét. Mindezért ők is borralalót kaptak.

Művelődés

Apáca művelődéstörténete szorosan összefügg Brassó, a Barcaság és a töröcsvári uradalmat képező kilenc falu kultúrtörténetével. A barcasági magyarság egyházi és nyelvi elkülönüléséről csak a reformáció (1542) utáni időkben beszélhetünk. Csak az anyanyelvet jogaiba helyező humanizmus és reformáció hozott létre nyelviileg megosztott intézményeket. Brassónak már a reformáció első éveiben volt magyar prédikátor. 1556-ban Valentin Wagner neves humanista gondoskodott a brassói magyar prédikátor javadalmazásáról.

Az apácai egyházközség csak a reformáció korában bukkan fel. 1555-ben az apácai lelkész 10 forint fizetést és a báránydézsmából egy forintot kapott. Mivel az apácai paplak építésénél a krizbiaiak is segédkeztek, valószínű, hogy a két falu eredetileg egy közös egyházközséget alkotott.

A Királyföldön már a XV. században fejlett falusi iskolahálózat működött. A szomszédos Székelyföldön is sok XVI. századi iskoláról tudunk. Az Apácával szemben fekvő Bölönben a XVI. század utolsó éveiben jól szervezett iskolában tanítottak. A Barcaság minden falujában volt már ekkor iskolamester. A töröcsvári uradalom protestáns egyházközségei mellett több iskola is működött. A brassói magyar iskolamesterről (scholasticus hungaricus) egy 1571. évi oklevél tudósít. Mégis úgy tűnik, hogy ott a magyar nyelvű oktatás legalább a reformáció hajnaláig nyúlik vissza.

Hétfaluban már 1544-ben mind a három egyházközség mellett volt iskola. Csernátfaluban 101 jobbágy közösen fizette iskolamesterét (ludi-rector). Külön iskola volt Hosszúfaluban és Háromfaluban. Az apácai iskolamester első okleveles említése 1560-ból származik. Az 1594. évi számadás pedig arról tudósít, hogy az iskolamester (Schulmeister) nem fizetett adót. Az apácai iskolából több ifjú került ki, aki tanulmányait folytatva diák lett. 1556—1566-ban az apácai adófizetők között szerepel Lőrinc diák. 1562-ben a polgári tisztséget is viseli (Lörins diak purger). Az 1575., illetve 1577. évi szabados-darabont névjegyzékben előfordul Gergely diák neve. Régi volt tehát az apácai iskola is. Bár Apáczai Csere János gyermekkorából nincsen adatunk, biztosra vehetjük, hogy a betűvetés mesterségével szülőfalujában ismerkedett meg.

Csere János nagyszülei és szülei korából elég jól ismerjük a töröcsvári uradalom falvaiban működő lelkészeket. A hétfalusi, krizbai és apácai malmok jövedelmének elszámolásakor 1598-ban az apácai János, a pürkereci Márton, a csernátfalusi Benedek és a hosszúfalusi Simon papot említik. 1606-ban Apácán János, Krizbán Lukács, Hosszúfaluban Benedek, Csernátfaluban Izsák, Pürkerecen Márton pap működött. Az 1612. évi harcok idején a magyar anyanyelvű brassói darabontok lelki gondozását a hosszúfalusi Benedek és a csernátfalusi Izsák pap látta el. Az apácai János pap családnevét egy 1585-ben keltezett kihallgatási jegyzőkönyvből tudjuk meg, amikor Bene János és Bene Ananiás negyvenéves brassói magyar prédikátor azt vallják, hogy apjuk (Ananias Benő Sommerburgensis) zombori lelkész volt. Ez a zombori Benő Ananiás 1572-ben a brassói gimnázium tanulója, 1585-ben pedig brassói magyar lelkész. 1628-ban, szemerjai Elekes János brassói magyar prédikátor halála után a város János apácai pap Ananiás nevű fiát hívta meg papnak. Tatrosi György krónikájában a következőket jegyzi fel: „Ananiás Benő succedál az brassai magyar prédikátorságra, melyért ugyan engemet küldé az brassai tanács Patakra [Sárospatakra], és meghozám, mivel ott való novitius deák vala az nyolcadik collatióban lévén...”

Tény, hogy a XVI. század második és a XVII. század első felében, kb. 1660-ig a barcasági magyar egyházak kálvinisták voltak, annak ellenére, hogy a barcasági esperesség előjárói ekkor evangélikus szászok. Ellentétben a régebbi és az újabb irodalom (Orbán Balázs, Molnár János, Bán Imre) megállapításaival, az evangélikus földesúr és a szász egyházi vezetés kb. 1640-ig nem gyakorolt nyomást a kálvinista fejedelmek védelmét élvező kilencfalusi egyházakra. Ebben az időben a barcasági magyar diákok minden megszorítás nélkül látogathatták a kálvinista kollégiumokat (Gyulafehérvár, Sárospatak). Sok kálvinista diák és lelkész Brassóban vagy a Barcaságon működött. A XVII. század elején székelyföldi kálvinisták, illyefalvi Bikfalvi András, majd szemerjai Elekes János volt brassói magyar pap. A Kolostor utcai magyar templomot a kálvinista fejedelmek (pl. Bethlen Gábor) is látogatták. A zömében kálvinista hajdú származású brassói darabontokat pedig nehezen gondolhatta volna egy lutheránus lelképásztor.

Hasonló türelmességet tanúsítottak az iskolamesterek és a világi értelmiség iránt is. Benő Ananiást a városi tanács hívta meg brassói papságra. Meghívása után a brassói magyar iskolamesteri állást is egy sárospataki kálvinista diák, a gyulafehérvári főiskola későbbi alumnusa, Rozgonyi Sutor (Varga) János foglalta el. Ebben az időben több brassói magyar rektor volt a kálvinista kollégiumok diákja. Szokolyai István a debreceni főiskoláról, Petfi (vagy Péterfi) István Gyulafehérvárról, Krizbai János Péter pedig az enyedi kollégiumból került a brassói magyar iskola élére.

Ebben a toleráns szellemi légkörben nevelkedtek az apácai értelmiségiek is. Annak ellenére, hogy ebben az időben Apáca, szomszédaitól elkülönülve, mintegy kálvinista szigetet képezett, sok idevalósi ifjú kitart egyháza mellett, és kálvinista környezetben keres magának megélhetést. Apáczai István szatmárvidéki (1606), Apáczai Miklós tordai (1614) református lelkész, Apáczai Bálint pedig a kolozsvári református iskola seniora, majd a fejedelem radnóti számtartója volt.

Apáczai Csere János életében és halála után hétfalusi csángó értelmiségiek voltak az apácai iskolamesterek. Az apácai órtorony felirata szerint 1658-ban Csernátfalvi P. Márton a tanítómester. Csernátfalvi Márton és esetleg Csernátfalvi János is az 1628 és 1665 között Csernátfalván lelkészkedő Pap Benjamin fia lehetett. Valószínűleg ugyanezen család tagja volt Csernátfalvi M[agister?] János, aki Apácán 1676-ig iskolamesterként működött.

A XVII. század elején sok erdélyi ifjú Hollandia egyetemét kereste fel. Brassai Mihály (Michael Coroneus) 1632-ben, Csernátfalvi János (Johannes Schernatfalvi Transylvanus) az előbb említett Rozgonyi Sutor Jánossal (Johannes Souterius) együtt iratkozott be a később Apáczai Csere János által is látogatott leydeni egyetemre.

A XVII. század első felében tehát a barcasági értelmiségiek kapcsolatban állottak a kor legjelentősebb kálvinista intézményeivel. A Barcaság falvaiból is több, Brassóban, a csángó falvakban vagy más vidékeken lelkészkedő, iskolameszterkedő értelmiségi rajzolt ki.

Apáca és Apáczai Csere János

Csere János gyermekkoráról és származásáról igen kevés közvetlen adattal rendelkezünk. Születési évét maga mondja meg *Magyar Encyclopaediája* 312. lapján az 1625. évnél: „Ennek a könyvnek írója születettik.” Erdély leírásánál, az Olt folyó nevének említésekor (118.) megjegyzi: „melynek partján neveltetem.” Gyermekkorában sokat barangol, főleg a közeli Erdővidéken, valószínűleg az ottani rokonságnál. Erre utalnak a *Magyar Encyclopaedia* következő sorai: „Németországban sok jó savanyú vizek vannak, mint Erdélyben is, kik közül az erdővidékiek a legnevezetesebbek, melyek a b.e. és mindenfelé tündöklő hírű-nevű Bethlen Gábor halála előtt nem sokkal medicusi tanácsaikból három hónapig mulatott.” (123.) Még fiatal korában járt a homoródalmási barlangnál is, amely a török és tatár betörések idején az erdővidékiek gyakori rejtékhelye volt: „Vargyas mellett a Tsudakó, melynek az oldalában egy kerekded lik vagyon, kire nehezen hághatni fel és osztán oda bé rettenetes üregek vagynak, s denevéreknek sokasága; egy-néhány óráig jártam tizenegyed magammal gyertyáknál benne, de végét soha nem érthetük; sok emlékezetre méltó dolgot láttam benne.” (120.)

Amint ismeretes, Apáczai Csere János származását illetően döntő jelentőségű egykori tanítványa, Bethlen Miklós feljegyzése: „Apáczai János volt Barca-apáczai szegény, ott minémű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke.” Az Apáczai Csere Jánossal foglalkozó, aránylag gazdag irodalom ezeket a sorokat kétféleképpen értelmezte: vagy székelynek vélte Apáczai őseit, és így ezek szabadságát magától értetődőnek tekintette (Bisztray Gyula), vagy pedig ezt a szabadságot az egész apácai lakosságra vonatkoztatta. Az utóbbi nézetet vallotta Herepei János (1966), és valamivel árnyaltabban Bán Imre (1958). Herepei János a következőképpen vélekedett: „Több újabbkori munka Apáczai Csere Jánost eredetileg is jobbágy származásúnak állítja [...]. A tévedés különben Bethlen Miklós önéletrésében olvasható megemlékezésének értelmezni nem tudásából ered. Pedig Bethlen Miklós világosan szól [...]. Minthogy pedig a szegénység még nem jelent jobbágyi sorsot, sőt Bethlen éppen »szabadsággal élő«-nek jelöli meg Apáczai apját, már ebből is megállapíthatjuk csak bizonyos szempontból korlátozott egyéni szabadságát, amelyet azután az uralkodók erélyessége vagy erélytelensége Brassó városának mint a törösvári vár birtokába jutott s ezzel védelmére kötelezett közületnek erőszakosságától megoltalmazott, vagy pedig mentére hagyott. Apáczai apjának erre a jogára pedig ugyancsak Bethlen utal abban a körülírásban, hogy »ott minémű szabadsággal élnek«. Erre figyelemmel lévén, ha most elővesszük Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című egyszerű munkájának a Barcaságról írott kötetét, megtaláljuk, hogy ez a korlátozottság főképpen a törösvári vár védelmében teljesítendő katonai szolgálatot jelentette. Ez a helyzet azután egészen addig az ideig maradt csaknem változatlan, amíg ifjabb Rákóczi György fejedelm Törösvárát és minden hozzátartozandóságát a felső-fehérmegyei Hétfalu, Apáca, Krizba csángófalvakkal együtt 1651. április 25-én kelt adománylevelével, illetőleg annak két esztendő múlva történt országyűlési kihirdetésével Brassó város örökös tulajdonába juttatta. Az apácai Cserék tehát szabad emberek voltak, mégpedig csángók, illetőleg a székelyeknek keleti irányban történt hajdani vonulásuk közben a szorosan vett Székelyföldön kívül, vagyis az Olton innen maradt töredéke valának.” Herepei itt idézett véleményét máshol is megerősíti: „A Székelyföldön kívüli Apáca lakói, mint törösvári várhoz tartozó katonák, egyéni szabadsággal és jogokkal élő székelyek voltak, akiket a világi pályára való menetelben akkor még nem korlátozott jobbágyi sors.”

Lényegében ugyanezt a nézetet vallotta Bán Imre is, azzal a különbséggel, hogy felismerte az apácaiak XVI. századi jobbágyi állapotát: „A szabad várjobbágy nép már a XVI. század folyamán lényegében szolgasorsba jutott, ha talán helyzete kezdetben nem volt is oly sanyarú, mint később a XVIII. század folyamán, amikor már szabályos úrbéri szolgáltatásokat adott a birtokos városnak.” Majd az apácai közösség egészéhez kapcsolva értelmezi Bethlen Miklós Apáczai származására vonatkozó — fennebb idézett — sorait: „Kiderül e lakonikus megállapításból, hogy a kancellár Apáczai családját nem tartotta országos nemesnek, de mégis valamelyes privilégiummal élő réteghez tartozónak. Egészen bizonyosnak látszik,

hogy Brassónak a tőle legtávolabb eső s legkeményebb nyakú Apácát sikerült legkésőbbén járomba törnie, s a szabad székely vidékekről folytonosan újabb bevándorlókkal gyarapodó falu kiváltságos voltának tudatát szívósan őrizhette.“

Apáca gazdasági és társadalmi állapotának ismertetése az előző fejezetekben eléggé bizonyítja, hogy a Bán Imre és Herepei János megrajzolta helyzetkép — bár jobban megközelíti a valóságot, mint az eddigi nézetek — még mindig tévedéseket tartalmaz. Úgy véljük, hogy Apáca történeti fejlődéséből kiindulva jobban megközelíthetjük a valóságot. Így tehát Bethlen Miklós megállapítása is érthetőbbé válik.

Apáca — amint említettük — már a XV. században jobbágyközség, eltekintve attól, hogy az akkori úrbéri kötelezettségek jóval könnyebbek voltak, mint a XVIII. századiak. Ha Apáca lakói egykor határoni szolgálatot teljesítettek is, a századok folyamán annak emléke elhalványulhatott. A XV. században Apáca lakói már kétségtelenül nem voltak várkatonák, hanem Töröcsvár jobbágyai. Szolgáltatásaikból a vár költségeit fedezték. Ezek szerint nem lehet az egész apácai faluközösséget egészében sem székelynek, sem pedig „minémű szabadsággal élő“ embereknek tekinteni. Brassó Apácát jobbágyfaluként kezelte, akár zálog-, akár örökbirtokról volt szó. Az apácaiak tehát nem voltak szabadok, hanem Fehér megyei jobbágyok. A Bethlen Miklós által említett „minémű szabadsággal élő ember“ kifejezés egy, a jobbágyi szolgáltatástól mentes szabadosra, valószínűleg a brassói gyalogok seregében szolgáló darabontra vonatkozik. Apáczai Csere János ősei tehát szabadosok, darabont szolgálatot teljesítő emberek lehettek. Csupán erre a következtetésre juthatunk a tényleges történeti-társadalmi helyzet és Bethlen Miklós megállapításának összevetése révén.

Apáczai Csere János családjáról nagyon kevés közvetlen adattal rendelkezünk. Éppen ezért a történettudomány csupán feltételezésekre volt és van utalva.

Herepei János érdeme, hogy tisztázta a Csere, Cseri és Cserői névformák rokonságát, egymáshoz való viszonyát. Amint megállapította, a három név azonos eredetű. Az utóbbi kettő az ősi Csere névből keletkezett. Herepei János fejtegetését itt csupán azzal egészíthetjük ki, hogy a Cserék — természetesen csak a családnévet viselő férfiágon — nem voltak őshonos apácaiak. A Csere név — amint már említettük — nem szerepel az 1577. évi és azelőtti adójegyzékekben, sem az apácai jobbágyok, sem a szabadosok között. A Csere család őse tehát más-honnan, bizonyára a Székelyföldről került Apácára. A XVI—XVII. század fordulóján, 1602-ben Herepei Baróton talált egy Cserői Lukács nevű szabad székelyt, 1604-ben pedig Telegdibaconban említenek egy Cserey Gergely nevű darabontot. Csikban a Cserey ősi családnév. A Csererek családnévüket csikrákosi jószáguk Csere nevű domboldalától származtatják. 1626-ban a közeli Csiktusnádon említenek egy Cserői János nevű székelyt. Ami a Csere nevet illeti, Herepei szerint 1602-ben csak a keresztúr-széki Alsóboldogasszonyfalván éltek szabad székely Cserék, a szomszédos Szenterszében pedig Czire nevű jobbágyok.

Ami a család közvetlen leszármazását illeti, Apáczai Csere Jánost több kutató próbálta összefüggésbe hozni Báthori Gábor 1612-ben megnemesített katonájával. Ez évben a fejedelem Apácza Mihályt a hadjárat alatt tanúsított hűségéért megnemesíti, és jutalomképpen Apácán, a Nagy utcában Égető Dávid és Nagy Tamás jobbágyok háza között fekvő portáját mindennemű szolgáltatás alól felmenti. A nemeslevélből kitűnik, hogy Apáczai Mihály portáját azelőtt jobbágyi kötelezettségek terhelték. Bán Imre szerint „nem valószínű, hogy ez az Apáczai Mihály Csere Jánosunk őse volt, hiszen a hagyomány szerint a Cserék a Rabszorosban laktak, és jórészt ma is ott laknak“. Nehezen hihető azonban, hogy a Cserék lakhelyével kapcsolatos hagyomány XVII. század eleji helyzet emlékeit őrizné. Az 1673. évi összeírásban Csere Györgyöt és Mihályt a 9-es, illetve 10-es, Rab Gergelyt pedig a 81-es sorszámmal jegyezték be. A Rabszorosban lakó Rab család tehát a Cseréktől messze, a falu másik végében lakott. Feltételezésünket megerősíti az 1688. évi névjegyzék is. Csere György és Mihály újra a névjegyzék elején, a 6-os és 7-es sorszám alatt jelenik meg, Rab Gergely pedig újra a vége felé, a 93-as számnál szerepel. Lakhelyüket az eltelt évek során nem változtatták. Rab Gergely szomszédtságában viszont a 83-as számnál Csere János, a 96-osnál Csere Tamás, a 102-esnél Csere György és a 108-asnál Csere Mihály fia tűnik fel. A Cserék tehát kirajzás és átköltözés során kerülhettek a Rabszorosba, a Rabok szomszédtságába. Eredetileg a falu valamely más részében, így a Nagy utcában is laktak. A megnemesített Apáczai Mihály Nagy utcai lakhelye tehát nem zárja ki a Cserékkal való kapcsolatot.

Bethlen Gábor 1622. november 5-én nemesi oklevelet ad Chieri (Chiry) Benedeknek és atyjának, Mihálynak, vérrokonainak, Tamásnak és Miklósnak, vala-

Connumeratio Inhabitatorum Possessionis Apacza.

Név	Áll.
18. Szabo István	$\frac{1}{2}$
$\frac{1}{2}$. Jogyre András	1
$\frac{1}{2}$. Szabo János	1
10. Kovács Miklósné	$\frac{1}{4}$
$\frac{1}{4}$. Biro Jánosné	$\frac{1}{4}$
1. Biro Imre	1
$\frac{1}{4}$. Bölöni István	$\frac{1}{4}$
$\frac{1}{2}$. Biro Balázs	$\frac{1}{2}$
60. Csere György	1
$\frac{2}{4}$. Csere Mihály	1
$\frac{1}{4}$. Orbai György	$\frac{1}{4}$
20. Szóts Miklós	$\frac{1}{4}$

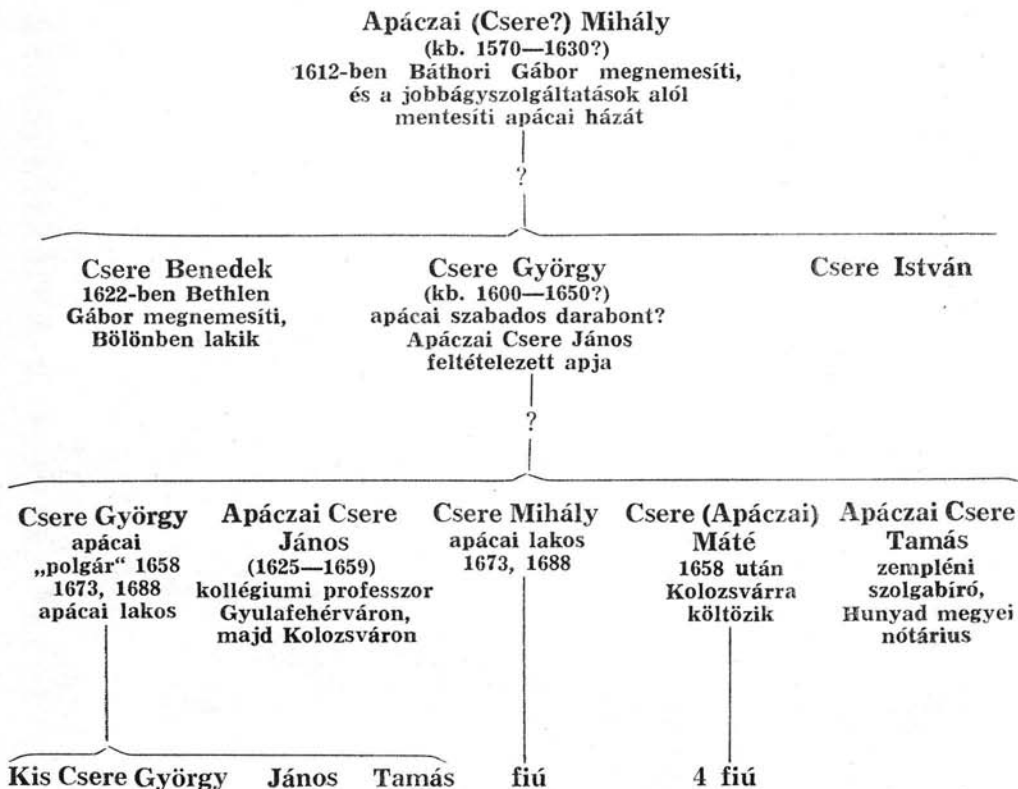
Részlet Apáca lakóinak
1673. évi névjegyzékéből

mint testvéreinek, Istvánnak és Györgynek. Ezek a nemességre emelt személyek parasztnak és nem nemesnek születtek, s 1622-ben Nagybölönben (Sepsi széken) laktak. A másolatban fennmaradt armálisához a gyulafehérvári káptalan megjegyzést fűzött, amelyben a megnesemesítetteket apácaiaknak mondja (Literae armales nobilium Benedicti, Michaelis, Thomae, Nicolai, Stephani et Georgii Cseri de Apáca...). „Nyilvánvaló tehát — jegyzi meg Bán Imre —, hogy a család és a káptalan tudomása szerint a Cseriek Apácáról származtak, és mint nemesek onnan is irták magukat.“ Az oklevélben szereplő keresztnévek elemzése hasonlóképpen a család apácai származására vall. A Benedek név a darabontok 1575. évi névjegyzékében háromszor is előfordul. A György, Mihály, Miklós, Tamás és István nevek a XVII. század végi apácai adójegyzékekben a leggyakoribbak közé tartoznak. Ha pedig tekintettel vagyunk arra, hogy egy család keresztnévei két-három nemzedéken át rendszerint öröklődnek, és hogy a György, valamint a Tamás név a Csere család három nemzedékében is előfordul, az oklevélben, az apácai őrtorony és a XVII. század végi adójegyzékekben megjelenő apácai Cserék ugyanazon családból való leszármazása sokkal valószínűbb, akár biztosnak tekinthető.

Az oklevélben említett Cseri testvérek apja Mihály volt. Személye összefüggésbe hozható az 1612-ben megnesemesített Apáczai Mihállyal. A két személy mégis csak azonos lehetett. Az oklevél felveti a kérdést: vajon a nemességre emelt apácai Cseri (Csere) család minden tagja átköltözött-e a szomszédos Bölönbe? Lehetséges, hogy a testvérek közül valaki, talán Cseri György Apácán maradt, és örökölte apja (Apáczai Mihály?) portáját. Az ő gyerekei lehetnek azok a Csere testvérek, akiknek egyike volt Apáczai Csere János. „Arról, hogy Csere Jánosnak több testvére volt, hiteles forrásból tudunk. 1658. dec. 27-én kelt és Geleji Katona István udvarhelyszéki lelkészhez intézett levelében írja, hogy öccseit húsz tallérral segítette, s ezek egyike négy gyermekkel menekült Kolozsvárra a török-tatár pusztítás elől“ (Bán Imre). Tény, hogy az apácai őrtorony 1658-ból fennmaradt felirata szerint Csere György, Gáspár János bíró mellett, három falubélivel együtt a polgári tisztséget viselte. Az 1673. évi adójegyzékben két Csere fordul elő: György és Mihály. A vár feliratában és az adójegyzékben szereplő György bizonyára ugyanaz a személy. Mindketten szinte biztosra vehetően Apáczai Csere János testvérei. Portájuk egymás mellett volt. Feltételezésünk szerint nem Csere János, hanem György volt a legidősebb testvér. Ő örökölte a portát és a szokás szerint apja nevét. Mihály nevű öccsével együtt a faluban maradt. Ketten, János és Tamás, értelmiségi pályára léptek. Bethlen Miklós feljegyzi, hogy „mindketten tudománok által szép állapotra mentenek. Tamás tanulóársam, azután Zemlénben, onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép

író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való.“ Apáczai Tamás Zemplénben szolgabíró, majd 1670 körül a kuruc mozgalom több résztvevőjével együtt Erdélybe került, és hunyadi nótárius lett. Apafi Mihály fejedelem 1671-ben Isztambulba küldte, portai naplója fenn is maradt. A kolozsvári adójegyzékekben 1658 után felbukkant és Herepei János által Csere János öccsének tartott Apáczai Máté lehetett az a testvér, aki a török-tatár betörés után Kolozsváron nyomorgott.

Mindezek alapján Apáczai Csere Jánosnak a következő — *valószínű!* — nemzedékrendje állítható fel:

A feltevéseket és a tényeket összefoglalva megállapíthatjuk: a Cserék 1577 és (1612?) 1622 között a Székelyföldről, apácai nőkkal kötött házasság útján, kerülhettek Apácára. Apáczai (Csere?) Mihály mint szabados-darabont 1612-ben nemességet kap. Bár — amint említettük — lakhelye nem akadályoz meg bennünket abban, hogy a Cserékkel kapcsolatba hozzuk, kérdéses viszont az, hogy a már egyszer armálist szerzett családnak miért volt 1622-ben újra nemesi oklevélre szüksége. Lehetséges, hogy a már Bölönbe költözöttek éppen a törösvári uradalom területéről való elköltözéssel és újabb, a nagy tekintélyű Bethlen Gábortól szerzett oklevéllel próbáltak tényleges nemesi állapotba emelkedni. Csere Benedek testvéröccse, Csere György — Apáczai Csere János valószínű apja — Apácán maradhatott, és folytatta a falusi szabadosok életét. Gyerekei közül ketten Apácán maradtak, három pedig eltávozván magasabb státusba emelkedett.

Apáczai Csere János szüleinek társadalmi állapotán — amint Bán Imre is megállapította — mit sem változtat az esetleges armális. Az említett két oklevél csupán személyes nemesség adományozásáról szól, amelyhez a fejedelmek nem adtak birtokot. A Brassónak adományozott törösvári uradalomból amúgy sem szakíthattak ki eladományozás végett területet. Ez Brassó érdekeibe ütközött volna. Az uradalom jobbágyfalvaiban senki sem élhetett nemesi jogokkal, még akkor sem, ha személyére szóló nemesi oklevele volt. Apáczai Mihályon és Cseri Be-

nedek családján kívül a XVI. század második felétől nem tudunk apácai illetőségű nemesekről. Az Apácán maradt Cserék közül senki sem lett nemessé, legfeljebb a szabadosi-darabonti állapotig küzdhették fel magukat. A nemesi állapot nem, a darabonti viszont már összefért az uradalom falvainak társadalmi és jogi státusával. Amint láttuk, György — Csere János testvére — 1658-ban a polgári tisztséget viselte. Az 1673. évi adójegyzékek szerint a falu 91 adófizetőjének nagy része egy tallérnál (1 tallér = 2 forint) kevesebb összegű adót fizetett. Csupán 25-en fizettek egy egész tallért, köztük a Csere testvérek is. A Cserék tehát a falu tehetősebb, tekintélyesebb rétegéhez tartoztak, de semmiképpen sem élhettek nemesi jogokkal. Tekintettel Bethlen Miklós megállapítására, bizonyosra vehető, hogy a család tagjai, elsősorban Apáczai Csere János nagyapja és apja darabonti szolgálatot is teljesített. A két testvér, György és Mihály az 1688. évi adójegyzékben újra előfordul. Magas életkoruk nem meglepő, hiszen az 1725. évi tanúvallomási jegyzőkönyv több, hetven éven felüli jobbágyot említ. Ugyanakkor már fiaik is (Csere Tamás, K[is] Csere György, Csere János, Csere Mihály fia) önálló családfőként szerepelnek. Ezek utódai a mai apácai Cserék.

A Cserék vagy Csereiek közül csak azok emelkedhettek valóban nemesi jogállásba, akik Erdély más területein birtokot is szereztek, vagy az állami közeletben szerepet játszottak. A XVII. század elején szerez nemesi oklevelet a nagyajtai Cserei család is. Ők viszont az armális mellé birtokot is kapnak, valószínűleg már Baróton, és később Nagyajtán. Miklós, a történész Cserei Mihály nagyapja, Rákóczi fő étekgóója Barcsay Ákostól megkapja Ágostonfalva felét. Apja János fejedelmi főasztalnok, majd fogarasvári kapitány. Nem lehetetlen Herepei feltévése, hogy az apácai Cserék egyike költözött át az Olt jobb partjára, először talán Barótra, aztán vissza Nagyajtára, és lett az ismert nemesi család őse. Apáczai Csere János öccse, Tamás mint Zemplén vármegyei szolgabíró és Hunyad vármegyei nótárius szintén nemesi jogokkal élt. Herepei feltételezése szerint egy másik — valószínűleg Kolozsvárra menekült öccsétől, Mátétól származtak a szucsáki nemes Csereiek. Sőt, Apáczai Csere János is „az 1655-ös üldözések hatása alatt... — írja Bán Imre — akár védelmül, akár »eb ura fakó« dacból, mint afféle »kis úr«, kezdte magát Chierj-nek írni.“

Apáczai Csere János családtörténetének kutatásakor Herepei János és Bán Imre nyomdokain jártunk. Részben a feltételezések sorát gyarapítottuk, és megpróbáltunk néhány szilárdabb támpontot találni a Brassói Állami Levéltár anyagában. Attól a vádtól, hogy túl sok feltételezéssel dolgoztunk, felmenthet bennünket az, hogy az adatok rendkívül csekély száma a biztos talajon való mozgást lehetetlenné teszi, és ha csak egy árnyalatnyit is közelebb kerültünk az igazsághoz, a tudománynak szolgálatot tettünk.

Apáca társadalmi állapotának és a Csere család helyzetének összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy Apáczai Csere János egy jobbágyfaluban, de szabad szülők gyermekeként, a Csere család Apácán maradt ágából született. A falu lakossága közösségként a jobbágyi állapotból nem szabadulhatott. Ezért sokan az egyéni felemelkedés útját választották. A faluban a XVI. század végén és a XVII. század első felében egy mozgékony, jobbágyi terheitől szabadulni kívánó réteg élt. A századforduló háborúi, majd Erdélynek a harmincéves háborúban való részvétele, a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Habsburg-ellenes hadjáratai nyújtotta alkalmat felhasználva sokan — többen, mint az uradalom többi falujában — darabontnak álltak. A darabont-családok gyermekei jobbágytársaiknál könnyebben léphettek értelmiségi pályára. A Barcaságon uralkodó társadalmi helyzet és szellemi légkör ezt lehetővé tette. E környezetből indult pályájára XVII. századi művelődésünk legnagyobb alakja, Apáczai Csere János.

Binder Pál—Vogel Sándor

IRODALOM

Kövári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. — Szombathí: Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis. Sárospatak, 1860. — Orbán Balázs: A Székelyföld leírása VI. Bp., 1873. — Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Brassó) in Siebenbürgen I—VII. Brassó, 1886—1918. — Fr. Teutsch: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden 1575—1875. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1880. — Heinz Brandsch: Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen

im Reformationsjahrhundert. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1927. — Bisztray Gyula: Nagyenyedi Helikon I. Nagyenyed, 1933. — Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939. — Bethlen Miklós Önéletírása. Windisch Éva kiadása. Bp., 1955. — Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. — Domokos Pál Péter: Tatrosi György önéletírása és történelmi feljegyzései. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959. — Huttmann A.—Hristache A.: Les premières épidémies de peste sur le territoire ottoman. Montpellier, 1958. — Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Bp., 1962. — Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Bp.—Szeged, 1966. — D. Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul XVI. I—II. București, 1968. — Florea Costea: Date privind stringerea censului pe domeniul Branului între anii 1561—1575. Cumidava III. 1969. — Dankanits Ádám: Az oktatásügy kezdeteiről a Székelyföldön. Korunk, 1970. — Titus Hașdeu—Jenica Noaghia: Domeniul cetății Bran în secolele XIV—XVI. Cumidava IV. 1970. — Tonk Sándor: Rozgonyi Sutor (Varga) János. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. Szeged, 1971. — Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch III. Bukarest—Berlin, 1971. — Janitsek Jenő: Apáca és Nagyajta helynevei. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1972. 2. — Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma. Bp., 1972. — Paul Binder: Johannes Honterus' Karten und Beschreibungen der Rumänischen Länder. Revue Roumaine d'Histoire, 1973. 6. — Binder Pál: A barcasági magyarok művelődéstörténetéből. Művelődés, 1973. 3. — Trócsányi Zsolt: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp., 1973. — Vöő István: A barcasági tájszólás. Művelődés, 1973. 3. — Vogel Sándor: A Barcaság múltjából. Korunk, 1974. 10. — Levéltári forrásanyag: Állami Levéltár, Brassó: uradalmi számadások I/19.; a töröcsvári uradalom számadásai III/5., 6., 7., 8., 9., 10.; barcasági falvak, IV(1) csomó, Törzburg III(18); Fond Stenner III/278; a töröcsvári uradalom 1761. évi urbáriuma, XCVII; Villicats-Rechnung V/13., 14., 15., 16., 19.; Uradalmi számadási iratok 10. III/B, 4., 9.

A középkori szövegeket a nyelvi sajátosságok megőrzésével, mai helyesírás szerint írtuk át. A tanulmány szövegével azonos terjedelmű jegyzet- és dokumentációs anyag közléséről hely hiányában ez alkalommal lemondtunk. Köszönetünket fejezzük ki Gernot Nussbächer levéltárosnak a forrásanyag rendelkezésünkre bocsátásáért, Szilágyi Péter matematikusnak a grafikai ábrák és Bíró Józsefnek az illusztráció elkészítéséért.

Jost Amman fametszete (1568)